

УДК 316.422

СЕРГА Т.О.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГЕНДЕРНОЇ СИСТЕМИ ТА ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Статтю присвячено дослідженню формування гендерних стереотипів у процесі суспільного розвитку та аналізу характеру трансформаційних процесів гендерної системи, які зараз відбуваються в українському соціумі під впливом суспільних перетворень.

Ключові слова: *гендер, гендерна система, гендерний підхід, гендерний стереотип, маскуліність, сучасне українське суспільство, соціальний стереотип, трансформаційні процеси, фемінність.*

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство, обираючи за стратегію розвитку демократію, так чи інакше стикається з питаннями, пов'язаними із гармонізацією відносин статей. Здається, вже нікого не потрібно переконувати в тому, що жінка та чоловік повинні мати рівні права в усіх сферах – соціальній, громадянській, сімейній тощо.

І дійсно, Україна прийняла та ратифікувала основні міжнародні закони, декларації та угоди щодо прав жінок. Але досвід двадцятирічного існування держави свідчить, що задеклароване та реальне становище досить різняться. Справа полягає навіть не в тому, що затверджені законодавством норми не виконуються, причини швидше мають глибинний, соціально-культурний характер. Мова йде про наслідки існування у свідомості ряду гендерних стереотипів, які набули інтеріоризованого характеру та перетворилися на поведінкові реакції в певних повсякденних ситуаціях.

Аналізуючи трансформаційні процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві загалом, та їхній вплив на його гендерну систему, варто зазначити, що гендерну систему сучасного українського суспільства важко визначити як однорідну та чітко структуровану, вона характеризується взаємодією полярних гендерних стереотипів, появу і функціонування яких спричинили економічні, політичні, культурні зміни в суспільствах, що трансформуються. Відповідно, характер функцій цих гендерних стереотипів не завжди можна однозначно визначити як конструктивний чи деструктивний, оскільки їхні вияви можуть бути як позитивними, так і негативними за своїми наслідками для суспільства в цілому та його членів зокрема.

Огляд літератури за вказаною проблематикою дає підстави стверджувати, що існуючий стан розробки теми характеру трансформацій

гендерних стереотипів не відповідає рівню соціальної значущості цього соціального явища. Оскільки сучасна гендерна картина виявляє як конструктивний, так і деструктивний характер функцій гендерних стереотипів сьогодення, то необхідним стає пошук стратегій оптимізації цього характеру відповідно до адекватного сприйняття нової реальності та потреби в нових способах розуміння суб'єктів цієї реальності.

У світовій науці давно розвивається гендерний підхід як соціально коректна теорія, що має на меті дослідження і фемінних, і маскулінних тенденцій розвитку у поєднанні з теоретичними засадами гендерної соціології [1]. У вітчизняній соціології гендерна тематика є відносно новою. Лише на початку 90-х рр. ХХ ст. гендерний підхід починає розвиватися в Росії та Україні: розробляється тематика гендерного аналізу різних аспектів інтелектуальної та соціальної діяльності (В. Успенська, А. Тьомкіна, А. Посадська, Н. Римашевська, Г. Сілласте, Є. Здравомислова). У більшості праць українських дослідників розглядаються окремі аспекти становища жінки в суспільстві, такі як: сучасний стан жіночої зайнятості та інтеграції жінок в систему ринкових відносин (Л. Ржаніцена, Г. Сілласте, Є. Бузницька); тенденції зміни соціального статусу жінки в сучасному суспільстві та її участь у політиці (Г. Сілласте, Є. Здравомислова, Н. Лавріненко, О. Іващенко, В. Зленко, Є. Бузницька); процеси самоідентифікації в гендерному аспекті та питання соціокультурного потенціалу жінок (Є. Авраамов, С. Балабанов, Л. Бондаренко, Є. Ярська-Смирнова, С. Павличко, В. Агеєва).

Аналіз механізмів і форм гендерної соціальної нерівності, однією з причин якої є саме гендерні стереотипи, базується на соціологічних теоріях стратифікації в традиціях, які ведуть свій початок від С. де Бовуар і П. Вебб. Соціально-психологічний контекст дослідження мужності і жіночості та їх співвідношення притаманний працям Т. Говорун, І. Кона, С. Хаббея, Б. Цимбалістого, М. Шлемкевича В. Геодакяна та ін.

Щоб певним чином впорядкувати багатоманіття методологічних підходів у гендерних дослідженнях, О. Харченко виділяє три ознаки для їх класифікації: гендерна чутливість, дослідна парадигма і кількісна та якісна методологічна традиція [2, с. 315].

За ознакою чутливості вона виділяє такі підходи: 1) гендерно-чутливий підхід (він концентрує увагу на індивідуальних відмінностях та на відмінності поглядів чоловіків і жінок, визнаючи їх статусну рівність; 2) гендерно-нейтральний підхід (наполягає на визнанні рівності статей, при тому, що гендерні відмінності визнаються незначними; 3) гендерно-стереотипізований підхід (визнає відмінності, але заперечується рівність статей).

Не потребує доведення думка, що пріоритетним з позиції набуття суспільством ознак егалітарного є гендерно-чутливий підхід, який можна окреслити таким виразом: "Ми різні, але рівні". Саме цей підхід гендерних досліджень ми будемо використовувати у подальших міркуваннях.

Мета та завдання. Виходячи з рівня теоретичних та емпіричних гендерних досліджень, метою статті є побудова загальної картини трансформаційних процесів гендерної системи та її елементів – гендерних стереотипів – у сучасному українському суспільстві. Відповідно до поставленої мети визначено такі завдання: 1) проаналізувати основні поняття, що становлять зміст предметного поля дослідження; 2) охарактеризувати процес формування гендерних стереотипів у людському суспільстві; 3) проаналізувати характер гендерних перетворень, що відбуваються в масовій свідомості сучасних українців.

Виклад основного матеріалу. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується активними змінами у світі. Був зруйнований розподіл на дві соціально-економічні системи, що існував довгий час; по-новому постає питання про регулювання відносин між усіма країнами в економічній, політичній, культурній сферах; створені принципово нові засоби зв'язку та обробки інформації. Світ досить швидко переходить до принципово відмінної системи взаємодії із природнім середовищем та із матеріальною та духовною культурою, що формувалася протягом тисячоліть. Темпи змін майже всіх сфер життєдіяльності людей стали настільки швидкими, що вони потребують якісно іншої системи свідомості, поведінки індивідів та різних соціальних спільнот. Це нове середовище, соціальна реальність, яка вимагає від людей інших засобів стійкого відтворення їх відносин із оточуючим природнім та штучним світом.

Процес відтворення пов'язують із таким явищем, як стереотипи людської життєдіяльності. Це поняття було введено в 20-ті рр. ХХ ст. і спочатку трактувалося як негативна характеристика свідомості окремих індивідів, які керуються застарілими уявленнями. Тому стереотип розглядався науковцями як явище, яке необхідно подолати в результаті пристосування людини до нових умов, змін, які відбуваються в суспільному житті.

Більш ретельні дослідження довели, що стереотип несе в собі глибинні характеристики та є важливим фактором детермінації життєдіяльності як окремих індивідів, так і спільнот [3; 4].

Стереотип традиційно трактується різними дослідниками як шаблон, схема, на основі якої індивід здійснює певну діяльність. Саме так розумів його У. Ліппман, який у середині 1920-х рр. ввів це поняття для характеристики особливостей масової свідомості. Він розглядав стереотип як впорядковану, схематичну, детерміновану культурою “картинку” світу у свідомості людини [5, с. 8]. У. Ліппман виокремлював, перш за все, таку характеристику стереотипу, як кліше, яка може бути схемою, що детермінує конкретні види людської життєдіяльності. Ці схеми визначають спрямованість та зміст не лише свідомості, але й поведінки індивідів.

У результаті досягається висока стійкість у сприйнятті, осягненні реальності та здійсненні практичних дій, що дає змогу людині швидко долучитися до різної роботи навіть не завжди досягаючи бажаного

результату. Це відбувається з тієї причини, що в стереотипі певною мірою спотворюється дійсність, оскільки фіксуються лише деякі її стійкі елементи. І. Кон трактує стереотип так: “Стандартизований, спрощений образ якогось явища... Це схема, яка не лише фіксує риси якихось явищ, але й містить їх емоційну оцінку” [6, с. 11].

Соціальні стереотипи виникають у результаті сумісної діяльності людей з перетворення оточуючого світу. Соціальний стереотип утворюється в результаті якісного перетворення заданих природою стереотипів реагування на вплив зовнішнього середовища. Стійкість програм життєдіяльності організмів зумовлено тим, що зовнішнє середовище існування має стабільний характер.

Це дає змогу говорити про те, що, по-перше, соціальний вплив може перетворювати природну заданість, створюючи умови для її максимального виявлення або обмеження, суттєво зменшивши масштаби та способи прояву. По-друге, створення соціальних стереотипів потребує глибокого вивчення тих природних програм, у процесі суттєвих змін яких вони виникають на рівні окремих індивідів. Отже, там, де існує діяльність із забезпечення функціонування живої системи, виникають стереотипи як стійкі, схематично оформлені програми відтворення суб'єкта, що фіксують стійкість умов його існування та забезпечують пристосування до них.

Соціальні стереотипи формуються як стійкі та такі, що добровільно відтворюються в процесі осягнення їхнього змісту, сенсу та форм реалізації [5, с. 30–33]. Вони спрямовані не на адаптацію популяції до середовища існування, що веде до морфологічних змін організму, а на створення в процесі трудової діяльності таких умов існування, які забезпечували б відтворення як окремих індивідів, так і спільноти в цілому.

Практично в кожній сфері суспільного життя існує ряд стереотипних уявлень щодо соціальних феноменів. Одними із найбільш помітних у системі соціальних стереотипів є стійкі, стандартизовані уявлення про статевий розподіл у певній культурі, у певному соціумі. Такі схематизовані уявлення дістали назви гендерних стереотипів. Цим терміном можна позначити ті стійкі програми сприйняття, світоглядні позиції, а також відповідну поведінку індивіда, що залежать від прийнятих у культурі норм і правил життєдіяльності представників певної статі. Вони виникають у процесі історичного становлення соціальних способів взаємодії індивіда з оточуючим світом залежно від статевої характеристики. Вона виступає важливим критерієм детермінації свідомості та поведінки індивідів, оскільки значною мірою визначає їхні соціальні можливості.

Гендерні стереотипи формуються в результаті того, що система відносин між статями в соціумі будувалась завжди на врахуванні фізичних і психічних особливостей чоловічого й жіночого організму. Оскільки вони від природи різні, то, відповідно, виникають і різні соціальні норми та вимоги, що висувуються людині на основі її статевої належності [7, с. 26].

Дослідження першооснов формування певних стереотипних уявлень свідчать, що сама реальність та природно закладені характеристики сприяли становленню певної гендерної системи людського соціуму. Звісно, що нові соціальні умови потребують перетворень і у взаємовідносинах статей, але варто враховувати таку особливість стереотипів, як висока стійкість. Ця особливість детермінує досить повільні зміни у формуванні нового гендеру та призводить до певної внутрішньої дезорієнтації індивідів при визначенні власного ставлення як до своєї статі, так і до іншої. Такій ситуації сприяє і процес пропагування нових еталонних образів жінок та чоловіків засобами масової інформації, новітньою художньою літературою тощо.

Поява правил у взаємовідносинах статі означає формування та включення в процес регулювання колективної діяльності схем, взірців поведінки. Вимога неухильного їх дотримання з боку відповідних суб'єктів, якими в цьому випадку виступають жінки та чоловіки, забезпечує виникнення групового гендерного стереотипу як соціального явища. Потім він набуває природно-об'єктивного статусу та відтворюється від покоління до покоління як форма організації сумісної діяльності двох гендерів. Правило, перетворюючись на норму, стає ще більш жорстким, чітко визначеним, та таким, що відтворюється громадською свідомістю, а з часом і структурними елементами управління суспільством, стереотипом життєдіяльності маси людей. При цьому кожен індивід розглядається оточуючими тією мірою належним до суспільства, якою він засвоїв схеми колективного життя. За таких умов соціальні суб'єкти не наділені здатністю відходити від стереотипів як форм взаємодії із оточуючим світом, оскільки те культурне середовище, у якому вони існують, є досить стійким, а відповідно, потребує стабільних схем дії, а лише створюють відмінні за змістом системи виникнення та зміни стереотипів життєдіяльності.

Таке тлумачення гендерного стереотипу ще раз доводить необхідність розглядати його як в деструктивному, так і конструктивному вияві його функціональних характеристик.

На сьогодні в українському суспільстві відбуваються трансформації, тобто виникають нові суб'єкти соціальної реальності, які потребують нових стереотипів, відмінних за своїм змістом. Необхідність цього виникає тоді, коли суспільство, соціальні спільноти, індивіди стикаються із ситуаціями, що породжені такою дійсністю, яка не була передбачена колишнім досвідом, а взаємодія з нею не може здійснюватися на основі наявних стереотипів.

Варто зазначити, що, на думку багатьох дослідників [2; 9], українське суспільство перебуває на проміжному етапі творення нових стереотипів, у тому числі й гендерних. Існує ряд гіпотез стосовно нового способу взаємодії статей, як на рівні окремих індивідів, так і на загальносуспільному рівні. Можливими є декілька варіантів: відтворення патріархатного способу взаємодії або творення егалітарного. Оскільки

патріархатний спосіб вже не відповідає запитам нової соціальної реальності, то соціальні суб'єкти намагаються, переосмислюючи весь попередній досвід, по-новому об'єднати його в систему, яка б дала змогу пояснити розрізнені факти життя суспільства, що трансформується.

Про те, що сучасний соціум знаходиться саме на такому проміжному етапі творення нових гендерних стереотипів свідчать і дані соціологічних досліджень [8, с. 322]. Процес відкидання деяких гендерних стереотипів як часткових, недостатніх для розуміння суті нових явищ соціальної дійсності вже розпочався. Але нового стереотипу, що є продуктом абстрагування та поєднання із колишніми програмами життєдіяльності, у результаті чого був би створений цілісний, у єдності внутрішніх і зовнішніх характеристик стереотип, на основі якого по-новому відбувалося сприйняття та пояснення нових реалій, ще не має.

Загалом соціальні стереотипи погано піддаються вивченню, оскільки це схематизовані уявлення про соціальний об'єкт, що мають глибинний характер свого існування. Такі уявлення дають змогу людині діяти в типовій ситуації певним чином, що, з одного боку, досить зручно, а з іншого, – певною мірою звужує можливості об'єктивного оцінювання реальної ситуації. Тому людина, яка виказує своє ставлення до гендерних стереотипів, навіть якщо зробить це об'єктивно, все одно в життєвій ситуації буде керуватися сталою моделлю поведінки.

А зміна будь-яких стереотипів – це болючий та тривалий процес, і першою стадією на цьому шляху є спроба звикнути до певної нової думки, щоб не виникало негативної емоційної реакції, можливо, наше суспільство зараз і перебуває на цій початковій фазі, а дані соціологічних досліджень свідчать, що певний прогрес стосовно перегляду гендерних стереотипів вже є.

Наявність соціального стереотипу, хоча він і не завжди відповідає потребі у точності та диференційованості сприйняття суб'єктом соціальної дійсності, відіграє суттєву роль в оцінюванні людиною оточуючого світу, оскільки дає змогу суттєво скоротити час реагування на зміни в реальності, прискорити процес пізнання. Разом з тим, виникаючи в умовах обмеженої інформації про об'єкт, що потребує адекватного сприйняття та оцінки, соціальний гендерний стереотип може виявитись хибним та виконати консервуючу, а іноді реакційну функцію – сформувавши помилкове знання соціальної істоти та серйозно деформувати процес міжособистісної взаємодії.

Уявлення людини про місце жінки та чоловіка в суспільстві, про їхні ролі, особливості кожної статі, норми поведінки нерідко мають суперечливий характер, можуть справляти враження фрагментарності та мозаїчності. Проте вони існують у свідомості в певній впорядкованій єдності, що дає змогу людям діяти в соціальній реальності. Міра впорядкованості цієї єдності може суттєво коливатися (залежно від належності суб'єкта до тієї чи іншої культури, його віку, рівня освіти, схильності до рефлексії тощо). Але важливо, що ця єдність в принципі

існує, являючи собою буденну “концепцію” статі, що є своєрідною системою координат, яка забезпечує орієнтацію при вирішенні проблем, пов’язаних із особливостями жіночої та чоловічої поведінки.

Загальна гендерна картина світу являє собою складну систему, утворену локальними гендерними картинами світу: одна з них сформувалась у релігії, інша – в літературі та різних сферах мистецтва, третя представлена в науці, четверта знаходить відображення у засобах масової інформації тощо. Важко знайти такий соціальний інститут, який би явно чи латентно, імпліцитно чи у суворо визначених категоріях, розгорнуто чи стисло не мав власної гендерної картини. Під гендерною картиною сучасного суспільства розуміється впорядкована, відносно однорідна та внутрішньо пов’язана сукупність ідеалів, орієнтацій, установок, у яких знаходить відображення соціокультурна диференціація статей [4].

Стрижнем цієї єдності і виступають гендерні стереотипи, що пронизують різні рівні гендерної картини світу та містять у собі цілісне ставлення через носіїв стереотипних уявлень до соціокультурних особливостей статей.

Щоб нормально функціонувати в суспільстві жінці чи чоловіку, необхідно кожному опанувати гендерну культуру свого суспільства, тобто ту сукупність цінностей, які склалися в тому чи іншому суспільстві, відшліфувалися ним у перебігу історії, і їй мусить підлягати кожен індивід, дотримуючись норм, закріплених у гендерних стереотипах, і щодо чоловіка, і щодо жінки. Гендерна культура пов’язана зі статевою специфікою людей та їх життєтворчістю. У фундаменті гендерної культури лежить міжстатевий поділ праці, що надає їй характеру біполярності, без такого поділу не існує жодне суспільство.

У кожному суспільстві, державі існує гендерна ідеологія маскулінності та фемінності, між ними йде змагання за інтереси, суспільні принципи і норми, що склалися історично. І в цьому розрізі гендерні стереотипи потрібно вивчати не тільки в динамічному суспільному розвитку як такі, але й у зв’язку з відкритими суспільствами, різноманітними культурними, діловими зв’язками та контактами між народами світу.

За даними досліджень [9], в українському соціумі внаслідок вираженості домінування жіночих цінностей матриархату і відповідних соціально-рольових настанов відбувається зміщення пріоритетів виховання чоловіків до полюсу фемінності. Це більшою мірою стосується молодого покоління, яке і є “продуктом” сучасних суспільних перетворень. Українські молоді чоловіки більш фемінізовані і у своїй гендерно-рольовій ідентичності, і більшою мірою наслідують жіночу поведінку. Водночас молоді жінки в Україні більш латентно-маскулінізовані і намагаються переймати чоловічі сценарії поведінки. Ця обставина інтерпретується соціальними психологами, виходячи з існування в Україні так званого “позитивного Едипового комплексу” в системі виховання чоловіків

(зберігається позитивний емоційний зв'язок хлопчика з матір'ю, що призводить до формування більш фемінізованої особи). Батько в Україні не відіграє помітної ролі у вихованні дитини (цьому також сприяє велика частка розлучень та масове виховання дітей у неповних сім'ях), а тому чоловіча частина молоді заперечує типово маскулінні сценарії поведінки і віддає перевагу фемінним. Тому можна стверджувати, що в матриархатних культурах гендерні стереотипи вибудовуються на основі приписування жінкам чоловічого гендеру, а чоловікам – жіночого.

Висновки. Таким чином, можна зробити такі висновки.

Статеворольові або гендерні стереотипи – це стійкі програми сприйняття, світоглядних позицій, а також відповідної поведінки індивіда, що перебуває в залежності від прийнятих у культурі певного суспільства норм і правил життєдіяльності представників певної статі.

Гендер є одним із базових вимірів соціальної структури суспільства, поряд з віковими, расовими, класовими характеристиками особистості. Усвідомлення гендерної належності є конструюючим елементом соціальних відносин, що базується на відмінностях між чоловіками та жінками.

Гендерні стереотипи є різновидом соціальних стереотипів, вони характеризуються високим рівнем сталості, а їх зміна – це болючий та тривалий процес. Такий характер соціальних гендерних стереотипів, з одного боку, полегшує людині існування у світі, що постійно змінюється, однак з іншого боку, консервує взаємодію людини з оточуючим світом, заважаючи процесу успішної адаптації до нього. Тому сучасна гендерна система світу виявляє як конструктивний, так і деструктивний характер функцій гендерних стереотипів сьогодення.

Можна зазначити, що на сьогодні в українському суспільстві відбуваються трансформації, виникають нові суб'єкти соціальної реальності, які потребують нових стереотипів, відмінних за своїм змістом, тобто нова соціальна реальність вимагає від людей інших засобів стійкого відтворення їх відносин із оточуючим природним та штучним світом.

Дослідники вважають, що сучасний соціум перебуває на проміжному етапі творення нових гендерних стереотипів. У який бік буде здійснюватися їх трансформація – або буде продовжуватися відтворення патріархатного способу взаємодії, або відбуватиметься нове творення егалітарного, – покаже час. Однак зараз ми можемо констатувати головну тенденцію цього процесу, а саме: в українському соціумі через усе більшу вираженість домінування жіночих цінностей матриархату і відповідних соціально-рольових настанов відбувається зміщення пріоритетів виховання чоловіків до полюсу фемінності, тобто має наявна фемінізація чоловіків і латентна маскулінізація жінок.

Список використаної літератури

1. Теория и методология гендерных исследований : курс лекций / [под общ. ред. О.А. Ворониной]. – М. : МЦГИ – МВШСЭН – МФФ, 2001. – 416 с.

2. Харченко О.І. Методологічні підходи гендерних досліджень у соціології / О.І. Харченко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – Вип. 15. – С. 315–317.

3. Бугайов А.Х. Социально-психологический стереотип как элемент познания / А.Х. Бугайов // Знание: семантика и прагматика. – Фрунзе, 1991. – С. 54–61.

4. Балицкий А.Г. Социальные стереотипы и социальная самореализация / А.Г. Балицкий, Л.А. Сабурова // Философия истории: диалог культур. – М., 1989. – С. 13–15.

5. Меренков А.В. Социология стереотипов / А.В. Меренков. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2001.

6. Кон И. Социология личности / И. Кон. – М., 1967.

7. Агеев В.С. Психологические и социальные функции полоролевых стереотипов / В.С. Агеев // Вопросы психологии. – 1987. – № 2.

8. Київ і кияни: соціологічні хроніки незалежності. – К. : Ін-т Соціальної психології НАН України, 2000. – 351 с.

9. Нове покоління незалежної України (1991–2001): щорічна доповідь Президентів України // Державний інститут у справах сім'ї та молоді. – К., 2002. – 105 с.

Серга Т.О. Трансформація гендерної системи и гендерних стереотипов в сучасному українському суспільстві

Стаття присвячена дослідженню формування гендерних стереотипов в процесі суспільного розвитку и аналізу характеру трансформаційних процесів гендерної системи, які зараз проходять в українському суспільстві під впливом суспільних перетворень.

Ключевые слова: *гендер, гендерная система, гендерный подход, гендерный стереотип, маскулинность, современное украинское общество, социальный стереотип, трансформационные процессы, феминность.*

Serga T. Transformation of Gender System and Gender Stereotypes in the Modern Ukrainian Society

The article investigates the formation of gender stereotypes in the process of social development and analysis of the nature of the transformation processes of gender systems, which are now held in the Ukrainian society, under the influence of social change.

Key words: *gender, gender system, gender mainstreaming, gender stereotypes, masculinity, modern Ukrainian society, social stereotype, transformational processes, femininity.*

Надійшла в редакцію 31 серпня 2011 року